

dr hab. Marek Osiewicz
Zakład Lingwistyki Antropologicznej
Instytut Filologii Polskiej
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgra Piotra Rybki pt. *Gwarowa wymowa mieszkańców Górnego Śląska w ujęciu akustycznym (w oparciu o autorską metodę badawczą)*

Celem rozprawy doktorskiej mgra Rybki jest analiza porównawcza właściwości artykulatoryjnych samogłosek ustnych dialektu śląskiego (opis pozostałych głosek ujęty jest w pracy pobocznie, co wynika z zastosowanej metody analizy). Jej porównawczy profil realizuje się poprzez zestawianie charakterystyk fonetycznych samogłosek współczesnego dialektu śląskiego (uzyskanych w wyniku przeprowadzenia częściowo własnych badań materiałowych) z dotychczasowymi opisami śląskich samogłosek oraz z samodzielnie przetworzonymi (zinterpretowanymi) opisami fonetycznymi samogłosek odmiany ogólnej polszczyzny.

Podstawa materiałowa przeprowadzanych analiz jest zróżnicowana. Podstawowy trzon analizy, skupiony na samogłoskach dialektu śląskiego, wykorzystuje wypowiedzi 20 informatorów zebrane samodzielnie (8 osób) lub pochodzące z literatury przedmiotu (12 osób). Materiał pobrany został z początkowych i końcowych fragmentów wypowiedzi każdego informatora; długość próbek nie przekraczała 1 minuty. W ten sposób uzyskano podstawę do badań akustycznych śląskich głosek składającą się z wypowiedzi trwających łącznie około 40 minut, czyli zawierających około 1400 możliwych do wydzielenia segmentów samogłoskowych – co uznać należy za wystarczającą próbę do badań nad właściwościami fonetycznymi samogłosek (większość z nich cechuje wysoka frekwencja tekstowa). W pracy uwzględniono również charakterystykę statystyczno-demograficzno-społeczną autorów wykorzystanych wypowiedzi. Tworzą oni różnorodne grupy w następujących przedziałach klasyfikacyjnych: płeć (M – 14 osób, K – 6 osób), kategoria wiekowa (I – do 29 lat: 3 osoby; II – 30–59 lat: 10 osób; III – powyżej 60 lat: 7 osób), wykształcenie (podstawowe – 2 osoby; zawodowe – 7 osób, średnie – 5 osób, wyższe – 5 osób), miejsce zamieszkania – typ aglomeracyjny (wieś – 3 osoby, małe miasto – 5 osób, duże miasto – 12 osób) oraz typ geograficzny. W kilku kategoriach informatorów tworzą grupy nieproporcjonalne pod względem liczebności; zwracają uwagę zwłaszcza dysproporcje w zakresie: płci – dwukrotna przewaga mężczyzn (14 : 6), wieku – przewaga informatorów w wieku średnim zwłaszcza w stosunku do informatorów najmłodszych (10 :

3), pochodzenia – przytłaczająca przewaga informatorów to mieszkańcy dużych i małych miast (17 : 3 mieszkańców wsi). Autor te dysproporcje dostrzega, jednak ich nie komentuje, a mogą one mieć wpływ na wiarygodność przeprowadzanego w rozprawie wnioskowania dotyczącego socjologicznych uwarunkowań dotyczących realizacji fonetycznej badanych głosek. Mam jednak świadomość, że w tak niewielkiej grupie informatorów (zaznaczam jeszcze raz: zapewniających analizie wystarczającą liczbę samogłoskowych segmentów fonetycznych) trudno o zrównoważony dobór informatorów już w zakresie więcej niż dwóch parametrów; byłoby to możliwe tylko w przypadku zwiększenia (i to znacznego) ich liczebności, co z kolei skutkowałoby proporcjonalnym przyrostem materiału badawczego wymagającego od Doktoranta nakładu pracy znacznie przekraczającego ramy czasowe pracy doktorskiej. Nie do końca jednak rozumiem brak informacji o liczebności grup informatorów pochodzących z poszczególnych miejscowości – rozumiem, że Autorowi chodziło o wykazanie regionalnej reprezentatywności zgromadzonego materiału fonetycznego, jednak z ogólnej ich liczby (14 miejscowości, 20 informatorów) wynika, że istnieje (teoretycznie) możliwość nierównomiernego wśród nich rozkładu respondentów; brak tej informacji nie pozwala na pełną ocenę omawianego zagadnienia (podobnie jak brak odniesień do zróżnicowanego regionalnie pochodzenia informatorów w części analitycznej). Zastanawia też rezygnacja z omawiania informacji dotyczących pochodzenia rodziców informatorów – wbrew własnym, zamieszczonym w rozdziale 4.1, zapewnieniom o niewielkiej (zatem, jak sugeruje poniechanie jej opisu, nieistotnej dla analizy) liczbie danych z tego zakresu, w rozdziale 4.5 Autor analizuje zróżnicowanie nasycenia gwaryzmami fonetycznymi wypowiedzi badanych osób w zależności od tego parametru. Takim samym niedopatrzaniem jest brak informacji dotyczących zróżnicowania w zakresie zmienności miejsca zamieszkania, analizowanego w podrozdziale 4.4.4. Wszystkie wymienione wyżej usterki oceniam jednak jako drobne – nie mogą one mieć znaczącego wpływu na ostateczną ocenę rozprawy.

Wykorzystany w rozprawie zespół opisów artykulacyjnych samogłosek ogólnej odmiany polszczyzny został uzyskany na podstawie wyników badań artykulograficznych (zinterpretowanych z wykorzystaniem autorskiego rozwiązania metodologicznego, o czym szerzej niżej) przeprowadzonych przez zespół badaczy współtworzących portal Fonem.eu (pod kierunkiem dr Joanny Gruby z Katedry Edukacji Muzycznej i Arteterapii UŚ). W pracy wykorzystano nagrania audiowizualne ilustrujące ułożenie artykulatorów czynnych w czasie wymawiania samogłosek w kontekstach wyrazowych; materiał ten uzyskano w wyniku nagrań wypowiedzi jednego lektora-fonetyka. Nie jestem do końca przekonany, czy artykulogramy zamieszczone na stronie są rzeczywiście efektem czynności, które można by nazwać „badaniem” artykulacji

samogłosek ogólnej odmiany polszczyzny (s. 175) – jest sprawą oczywistą, że zastosowaną przez lektora-fonetyka wymowę wzorcową należy tak klasyfikować, mam jednak wątpliwości, czy jest ona dla ogólnej odmiany języka polskiego rzeczywiście reprezentatywna. Jednocześnie mam też świadomość, że zagadnienie to jest znacznie bardziej sproblematyzowane i nie mogło być podjęte w krótkim omówieniu podstawy materiałowej wykorzystanych w pracy zewnętrznych analiz. Mimo to (a może właśnie dlatego) ostrożniej formułowałbym twierdzenie o „danych na temat artykulacji samogłosek odmiany ogólnej polszczyzny” w odniesieniu do materiałów zamieszczonych na stronie Fonetyka.eu (wyraźnie logopedyczny profil strony dodatkowo uzasadnia wyrażone wyżej obawy). Uwaga ta w żaden sposób nie deprecjonuje faktu posłużenia się wspomnianymi artykulogramami w wielostopniowej, przemyślanej analizie – więcej, uważam, że krok ten z perspektywy całości pracy stanowi rozwiązanie jak najsluszniejsze. Sposób wyzyskania ustaleń zespołu tworzącego portal Fonem.eu w pełni zresztą tę ocenę uzasadnia.

Wyniki własnych analiz artykulacji samogłosek dialektu śląskiego Autor konfrontuje również z opisami samogłosek zamieszczonymi w dotychczas opublikowanych pracach na ten temat. Materiał do porównań zaczerpnięty został z bogato udokumentowanej przykładowi pracy Stanisława Bąka *Mowa polska na Śląsku* (1974) i uzupełniony informacjami z *Atlasu językowego Śląska* Alfreda Zaręby (1980). Podkreślić należy to, że Autor, korzystając z pracy Bąka, nie ogranicza się do korzystania ze sformułowanych tam ogólnych wniosków, ale dokonuje samodzielnej analizy jakościowo-kwantytatywnej materiału zaprezentowanego w pracy wrocławskiego językoznawcy. Ta część rozprawy (zawarta w rozdziale 1.4 pt. Fonetyka gwar śląskich) przynosi wiele niezwykle istotnych i szczegółowych ustaleń dotyczących wymowy kontynuantów staropolskich samogłosek w gwarach śląskich (np. zróżnicowanie regionalne wymowy, zaznaczające się w przytoczonym przez Bąka materiale tendencje artykulacyjne, różnice fonetyczne zachodzące między artykulacjami w kontekstach asymilujących i nieasymilujących).

Istotną część pracy stanowią propozycje metodologiczne. Autor podejmuje się trudnego zadania uporania się z problemem nieporównywalności bezwzględnych danych artykulacyjnych i akustycznych, wynikającej z trzech czynników: 1) są one zależne od zróżnicowanych osobniczo parametrów ramowych (rozmiaru artykulatorów, rozpiętości częstotliwościowej formantów), 2) są one wyrażane za pomocą zmiennych o charakterze ciągłym, 3) dane z obu wymienionych grup są charakteryzowane za pomocą odmiennych parametrów fizycznych (np. miejsce i stopień zbliżenia narządów mowy w opisie artykulacyjnym a częstotliwości formantowe w opisie akustycznym). Zastosowane w pracy rozwiązania metodologiczne

w postaci ciągu następujących po sobie i uzupełniających się algorytmów wykorzystujących narzędzia matematyczno-statystyczne pozwalają przezwyciężyć konieczność stosowania w badaniach subiektywnej interpretacji danych charakteryzujących wymowę głosek.

Podstawowym problemem, z jakim zmierzył się Autor, jest problem zamiany danych bezwzględnych na dane względne. W zakresie obu typów charakterystyk (artykulacyjnej, tzn. odnoszącej się do ułożenia artykulatorów, i akustycznej) w pracy posłużono się koncepcją modułu – długości interpretowanej jako jedna jednostka, względem której relatywizowane są wszystkie inne długości. W odniesieniu do danych artykulacyjnych wyznaczono dwa moduły: odcinki DC oraz OP', wyznaczone w wyniku wykreślenia na artykulogramie przemyślanej i spójnej konstrukcji geometrycznej, pozwalające wyznaczać najwyższy punkt na powierzchni języka oraz dokonywać względnego pomiaru odległości między artykulatorami. Dane akustyczne zrelatywizowano poprzez uznanie za moduł rozstępu częstotliwości osiąganych przez dany formant podczas wymawiania samogłosek przez tego samego mówcę – dzięki temu możliwe stało się wyrażanie częstotliwości formantowych za pomocą porównywalnych i niezależnych od wartości parametrów ramowych wielkości odsetkowych.

Istotną częścią zastosowanego w rozprawie mgra Rybki wnioskowania jest konfrontowanie uzyskanych danych artykulacyjnych i akustycznych z siatką modelową samogłosek. Punktem wyjścia jej utworzenia była analiza rentgenograficzna samogłosek podstawowych (skrajnych) wymówionych przez brytyjskiego fonetyka Daniela Jonesa, skorygowanych poprzez odniesienie do wykorzystanych w pracy wyników analiz artykulacji samogłosek odmiany ogólnej polszczyzny. Odległości między tymi czterema głoskami podzielono następnie na 6 odcinków, w wyniku czego uzyskano modelową reprezentację 49 możliwych pozycji artykulacyjnych, podwojonych następnie na skutek uwzględnienia udziału warg podczas artykulacji samogłoski. Każdej z 96 wyodrębnionych modelowych pozycji artykulacyjnych został następnie przypisany symbol międzynarodowego alfabetu fonetycznego (IPA), a także trzycifrowy kod, precyzyjnie lokalizujący daną pozycję w utworzonej siatce modelowej.

Utworzona siatka modelowa przybrała dwie postaci interpretacyjne: artykulacyjną i akustyczną. W pierwszej z nich zmiennymi charakteryzującymi poszczególne pozycje artykulacyjne są podwójnie zrelatywizowane współrzędne punktu L (najwyższego punktu na powierzchni języka). W przypadku siatki akustycznej poszczególne pozycje artykulacyjne wyrażone zostały za pomocą względnych wartości częstotliwości czterech pierwszych formantów akustycznych (choć w rzeczywistości do wystarczającej charakterystyki akustycznej samogłosek wystarczyły trzy pierwsze). Elementem wspólnym obu postaci interpretacyjnych utworzonych siatek modelowych są wspomniane już: cyfrowe oznaczenie kodowe oraz sym-

bol IPA, dzięki którym dane uzyskane za pomocą mierzenia odmiennych parametrów fizycznych zostały „przełożone” na system maksymalnie porównywalny. Dzięki temu możliwe stało się odniesienie akustycznego opisu samogłosek śląskich, wyrażonego za pomocą uśrednionych względnych częstotliwości formantowych, do analogicznych wartości umieszczonych w siatce modelowej, a – co za tym idzie – obiektywne porównanie wyników analizy akustycznej tych samogłosek w wynikami analizy artykulacyjnej samogłosek polskiego języka ogólnego.

Szereg czynności analitycznych – np. zaawansowane wyszukiwanie segmentów samogłoskowych, obliczenia częstotliwości względnych, tworzenie list przykładów, wyodrębnianie różnic artykulacyjnych – przeprowadzono z wykorzystaniem automatycznych (komputerowych) narzędzi obliczeniowych i przetwarzających. Większość z nich została zaprojektowana i wykonana przez Autora pracy. Część z tych zautomatyzowanych czynności wymagała zastosowania – obok transkrypcji IPA – tzw. transkrypcji pomocniczych, uwzględniającego dane różnego typu, o różnym stopniu uszczegółowienia i o różnej reprezentacji znakowej. W pracy wykorzystano zatem następujące typy transkrypcji: międzynarodową transkrypcję fonetyczną (IPA), transkrypcję slawistyczną (S), transkrypcję ogólnopolską (ortograficzną, oznaczaną symbolem O) i transkrypcję uproszczoną (opracowaną przez Autora, wykorzystującą wyłącznie standardowe znaki klawiatury komputerowej, oznaczonej w pracy symbolem G). Punktem wyjścia opisu samogłosek jest transkrypcja slawistyczna odtwarzająca staropolski (XV-wieczny) stan artykulacyjny polskich samogłosek i stanowiąca tym samym podstawę zaklasyfikowywania poszczególnych segmentów samogłoskowych do określonych grup (rozwiązanie to umożliwia wnioskowanie na temat zmian ewolucyjnych i różnic między stanem śląskim a ogólnopolskim).

Nie sposób tu w całości przedstawić zastosowanego przez Autora instrumentarium badawczego. Poszczególne części zaprojektowanego modułu analitycznego przyjmują najczęściej postać algorytmów wyrażonych za pomocą wzorów i równań matematycznych. Do najważniejszych tego typu narzędzi badawczych użytych w pracy należą: różnica artykulacyjna, względna różnica artykulacyjna, średnia cech artykulacyjnych, stopień nasycenia wypowiedzi cechami gwarowymi, odległość (metryka) euklidesowa, odległość (metryka) miejska. Podkreślić należy, że zastosowany metoda przekształcania i porównywania danych artykulacyjnych i akustycznych ma charakter nowatorski – w pewnym zakresie wykorzystuje, oczywiście, sposoby interpretacji i przetwarzania danych wykorzystywane już w badaniach fonetycznych (np. użycie miary odległości euklidesowej, przypisywanie odległościom fonetycznym wartości liczbowych, stosowanie pomocniczych transkrypcji fonetycznych), jednak najistotniejsza

część zastosowanego w pracy rozwiązania interpretacyjnego – koncepcja modułu w badaniach artykulacyjnych i akustycznych – jest oryginalnym osiągnięciem badawczym Autora rozprawy, świadczącym jak najlepiej o jego kompetencjach metodologicznych.

Części analityczne pracy prezentują efekty zastosowania opisanego wyżej instrumentarium badawczego. Analizie tej poddane zostały śląskie samogłoski ustne i ustne elementy realizacji samogłosek nosowych (warto jednak podkreślić, iż Autor uzupełnił te obserwacje o spostrzeżenia dotyczące realizacji spółgłosek); uzyskane w ten sposób dane odniesione zostały do dotychczasowych charakterystyk śląskich samogłosek, a także do cech artykulacyjnych samogłosek odmiany ogólnej polszczyzny. W pisach tych uwzględniono dwa konteksty typu kontekstu fonetycznego: neutralny (nieasymilujący) i asymilujący. Prezentacji wyników towarzyszy bogata i wyczerpująca ilustracja w postaci: czworokąta samogłoskowego z naniesioną pozycją samogłosek podstawowych, zestawienia tabelarycznego przedstawiającego przyporządkowania samogłosek opisanych medianami częstotliwości formantowych do modelowych pozycji artykulacyjnych, wykazu przykładowych wyrazów zawierających badane konteksty fonetyczne (we wszystkich czterech wykorzystanych w pracy typach transkrypcji) oraz zestawienie charakterystyk akustycznych rozpoznanych głosek wyrażonych medianami wszystkich 4 typów częstotliwości formantowych. Analiza ta została uzupełniona o szczegółową analizę społecznego zróżnicowania wymowy badanych głosek, w której uwzględniono następujące socjologiczne cechy dyferencyjne: wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania (wieś, małe miasto, duże miasto), zmienność miejsca zamieszkania, pochodzenie rodziców.

Wyniki przeprowadzonych analiz pozwoliły na sformułowanie aż 29 szczegółowych, nietrywialnych wniosków badawczych dotyczących właściwości fonetycznych przede wszystkim samogłosek ustnych dialektu śląskiego, ale także – w trybie spostrzeżeń pobocznych – samogłosek nosowych oraz spółgłosek, oraz socjolektalnych uwarunkowań opisanych cech wymawianiowych. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy te, które korygują dotychczasową wiedzę na temat właściwości fonetycznych dialektu śląskiego:

- 1) śląskie kontynuanty staropolskich samogłosek *y*, *ě* wykazały upodobnioną artykulację ([i]); podobną właściwość wykazują samogłoski kontynuujące staropolskie głoski *ǫ*, *ā* ([ä]);
- 2) wpływ spółgłosek sonornych na artykulację samogłosek śląskich jest nieregularny: kontynuanty dawnych samogłosek *ē*, *ā* najczęściej ulegają zwężeniu, któremu również często towarzyszy uprzednienie, jak i cofnięcie artykulacji; artykulacja dawnego *ǫ* przed spółgłoskami nosowymi utylnia się, a przed spółgłoskami płynnymi – uprzed-

nia; w pozycji przed spółgłoską *u* kontynuanty staropolskich samogłosek *ǎ* i *y* ulegają utylnieniu;

- 3) różnica w artykulacji kontynuantu staropolskiego *i* po spółgłoskach stwardniałych *š*, *ž*, *č*, *ž* i po dawnym *ř* jest niewielka – we wszystkich tych pozycjach samogłoska ta realizowana jest w sposób najbardziej zbliżony do realizacji samogłoski *i* w kontekście neutralnym (wymowa typu *grziby* i *maszina*); różnica między artykulacją po *č* i *ř* zaznacza się jedynie w zakresie poziomych ruchów języka, jest jednak nieznaczna (2%);
- 4) nie zauważono międzywyrazowej wymowy udźwięczniającej;
- 5) zaokrąglenie warg nie występuje w artykulacji kontynuantów staropolskich samogłosek *ā*, *ō*, *ǒ* i *u*, pojawia się natomiast w artykulacji samogłoski kontynuującej dawne *ǎ*;
- 6) nie stwierdzono wyraźnej różnicy w nasyceniu gwaryzmami fonetycznymi między wypowiedziami respondentów najmłodszych i najstarszych;
- 7) nie stwierdzono wyraźnej różnicy w nasyceniu gwaryzmami fonetycznymi między wypowiedziami mieszkańców wsi i miast – choć jednocześnie zaznacza się w tym zakresie opozycja między wypowiedziami mieszkańców wsi i dużych miast (większy udział gwaryzmów w mowie mieszkańców dużych miast).

Pracę mgra Piotra Rybki w całości oceniam jako osiągnięcie naukowe najwyższej próby. Rozprawa dokumentuje przemyślany i z niespotykaną precyzją przeprowadzony proces badawczy. Zastosowane przez Autora instrumentarium badawcze nie budzi zastrzeżeń – w odpowiednich częściach pracy tok rozumowania ukazujący związki między poszczególnymi algorytmami modułu został zaprezentowany w sposób wyczerpujący. Cel pracy wyznaczony został precyzyjnie; jego wybór – w kontekście zawartej w pracy refleksji metodologicznej – uznaję za w pełni uzasadniony. Zaplanowane przez Autora – podkreślę jeszcze raz: w znaczącym zakresie w sposób samodzielny i oryginalny – czynności badawcze zaowocowały wieloma istotnymi obserwacjami i wnioskami, wśród nich znalazły się również takie, które z całą pewnością nazywać można odkrywczymi. Tekst rozprawy napisany jest rzeczowym i obiektywnym stylem naukowym, wykorzystującym w sposób właściwy i przemyślany (o czym świadczy zwłaszcza obszerny rozdział 1.1 pt. Problemy terminologiczne, s. 20–53) terminologię językoznawczą, a zamieszczona w pracy bibliografia świadczy o dobrej orientacji mgra Rybki w literaturze przedmiotu.

Podsumowując, stwierdzam, że przedstawiona do oceny praca mgra Piotra Rybki pt. *Gwarowa wymowa mieszkańców Górnego Śląska w ujęciu akustycznym (w oparciu o autorską metodę badawczą)* **spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim**, tj. stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną Kandydata w zakresie językoznawstwa i umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. W związku z tym wnoszę o dopuszczenie jej Autora do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 13 maja 2017 r.

dr hab. Marek Osiewicz